Το μάθημα των Θρησκευτικών στην Μέση Εκπαίδευση (Μητροπολίτης Ναυπάκτου & Αγίου Βλασίου Ιερόθεος)

Categories : ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Date : 23 Ιανουαρίου, 2016

Εισήγηση-Πρόταση του Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου ενώπιον της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος και των εκπροσώπων των Θεολογικών Σχολών και των Συλλόγων Θεολόγων *(12 Ιανουαρίου 2016)*

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Μακαριώτατο Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ. Ιερώνυμο και την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος αφ' ενός μεν για την σημερινή συνάντηση, αφ' ετέρου δε για την ανάθεση σε μένα της εισηγήσεως για το μάθημα των Θρησκευτικών στους μαθητές της Μέσης Εκπαίδευσης.

Αυτή η απόφαση είναι αποτέλεσμα συζητήσεως που έγινε στην Ιερά Σύνοδο, της ευαισθησίας και της αγωνίας του Μακαριωτάτου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ. Ιερωνύμου, ο οποίος είπε ότι πρέπει επί τέλους να καταστρωθή μια πρόταση για το θέμα αυτό που συζητείται τόσο χρόνο, του ενδιαφέροντος των Σεβασμιωτάτων Μητροπολιτών που συγκροτούν την Διαρκή Ιερά Σύνοδο και της προτάσεώς μου κατά την διάρκεια της συζητήσεως του θέματος σε αυτήν.

Έχουν κατά καιρούς διατυπωθή πολλές απόψεις γύρω από το θέμα αυτό, εγράφησαν εισηγήσεις, κείμενα, διοργανώθηκαν Συνέδρια, δημοσιεύθηκαν βιβλία, ως προς τα θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα. Αυτόν τον καιρό διάβασα εκατοντάδες και χιλιάδες σελίδες για να συγκροτήσω την εισήγησή μου με την συγκεκριμένη πρόταση.

Επίσης, έχει συζητηθή επανειλημμένως το θέμα στην Διαρκή Ιερά Σύνοδο και την Σύνοδο της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, όπου έγιναν εισηγήσεις από Ιεράρχες που γνωρίζουν τα θέματα αυτά. Θέλω να σας ενημερώσω ότι ο Θεοφιλέστατος Αρχιγραμματεύς της Ιεράς Συνόδου Επίσκοπος Μεθώνης Κλήμης έθεσε υπ' όψιν μου ογκώδη φάκελλο, τον οποίον ο ίδιος συνεκρότησε με ενδιαφέρον και ιδιαίτερη σπουδή, μέσα στον οποίον αποτυπώνεται καθαρά η όλη διεργασία που έγινε από την Εκκλησία στο θέμα αυτό. Τόν ευχαριστώ θερμότατα. Διάβασα και όλο αυτό το υλικό.

Νομίζω ότι θα πρέπει να προχωρήσουμε σε συγκεκριμένες προτάσεις. Αυτός είναι ο

σκοπός της παρούσης εισηγήσεως. Θα τεθή μια συγκεκριμένη πρόταση, μήπως τελικά βρεθή κάποια λύση στο φλέγον αυτό θέμα του περιεχομένου του μαθήματος των Θρησκευτικών και της διδασκαλίας του. Παρακαλώ, θα ήθελα την προσοχή σας και την κατανόησή σας. Δεν επιθυμώ να θίξω κανέναν, ούτε να παραθεωρήσω το έργο που επιτελούν όλοι στην Εκκλησία και στην Παιδεία, δεν αμφισβητώ την διάθεση κανενός στο να προσφέρη στην Εκπαίδευση. Ξεκινώ με την ομολογία ότι όλοι ομιλούν και γράφουν από ιδιαίτερη άποψη ο καθένας, αλλά με τον βαθύτερο σκοπό να προσφερθή το μάθημα των Θρησκευτικών στα Σχολεία κατά τον αρτιότερο τρόπο για την ωφέλεια των μαθητών.

Διαιρώ το θέμα μου σε τέσσερεις ενότητες. Η πρώτη είναι η κατά καιρούς συζήτηση του θέματος στην Ιερά Σύνοδο, η δεύτερη είναι το περιεχόμενο του μαθήματος των Θρησκευτικών, κατά το τρέχον Πρόγραμμα Σπουδών και το προτεινόμενο νέο Πρόγραμμα Σπουδών, η τρίτη είναι η πρότασή μου για την ενδεχόμενη επίλυση του ζητήματος, και η τέταρτη είναι η απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών για λόγους συνειδήσεως.

1. Η κατά καιρούς συζήτηση του θέματος στην Ιερά Σύνοδο

Ήδη έχει αναφερθή ότι ανεδίφησα στον φάκελλο που συνεκρότησε ο Θεοφιλέστατος Αρχιγραμματέας Επίσκοπος Μεθώνης κ. Κλήμης και μελέτησα το τί έχει πράξει η Ιερά Σύνοδος την τελευταία πενταετία που γίνεται συζήτηση για το σοβαρό αυτό θέμα. Θα τονισθούν κεντρικά σημεία, χάριν της ιστορίας.

Η Διαρκής Ιερά Σύνοδος επανειλημμένως στις Συνεδριάσεις της συνεζήτησε το θέμα του μαθήματος των Θρησκευτικών, μέσα στα πλαίσια της αρμοδιότητάς της, σύμφωνα με το άρθρο 2 του Νόμου 590/1977 «Περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος» ότι «η Εκκλησία της Ελλάδος συνεργάζεται μετά της Πολιτείας, προκειμένου περί θεμάτων κοινού ενδιαφέροντος, ως τα της χριστιανικής αγωγής της νεότητος...», και ύστερα από εισηγήσεις Συνοδικών Επιτροπών, από παρεμβάσεις Μελών της, από υπομνήματα των Θεολογικών Σχολών, των Θεολογικών Συλλόγων και αρμοδίων προσώπων. Κατά την τελευταία διαρρεύσασα πενταετία (2010-2015) συνεζήτησε το θέμα αυτό και τις ποικίλες πλευρές του, μεταξύ των άλλων, τον Σεπτέμβριο του 2010, τον Απρίλιο του 2011, τον Νοέμβριο του 2012, τον Ιανουάριο του 2014, τον Φεβρουάριο του 2015 και πρόσφατα τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 2015. Όταν διαβάση κανείς τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων αυτών, διακρίνει το ενδιαφέρον και την αγωνία των Αρχιερέων για την διατήρηση του μαθήματος των Θρησκευτικών προς την κατάλληλη αγωγή των νέων.

Επίσης, κατά την διάρκεια των Συνεδριών της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου

ανεγνώσθησαν εμπεριστατωμένες εισηγήσεις Ιεραρχών, όπως των Σεβ. Μητροπολιτών Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου κ. Προκοπίου, Αλεξανδρου-πόλεως κ. Ανθίμου και Μεσσηνίας κ. Χρυσοστόμου, όπως και κατά καιρούς ανεγνώσθησαν γνωμοδοτικά κείμενα των Ειδικών Συνοδικών Επιτροπών για την Παιδεία και την Νεότητα, και της Συνοδικής Επιτροπής Εκκλησιαστικής Εκπαιδεύσεως και Επιμορφώσεως Εφημεριακού Κλήρου.

Ακόμη, πρέπει να μνημονεύσω ότι η Διαρκής Ιερά Σύνοδος διοργάνωσε επανειλημμένως Συσκέψεις μεταξύ των Μελών της Ιεράς Συνόδου και Καθη-γητών των Θεολογικών Σχολών και των Θεολογικών Συλλόγων. Υπενθυμίζω ότι την 16η Μαρτίου 2011 έγινε συζήτηση μεταξύ της Ιεράς Συνόδου και των εκπροσώπων των Θεολογικών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης για το μέλλον των Θεολογικών Σχολών και το μάθημα των Θρησκευτικών. Την 30ή Απριλίου 2011 διοργανώθηκε συνάντηση της Ιεράς Συνόδου με εκπροσώπους των Θεολογικών Σχολών και των Θεολογικών Ενώσεων και Συνδέσμων όλης της Χώρας, για τις εξελίξεις σχετικά με το μάθημα των Θρησκευτικών και ειδικότερα για τις ώρες διδασκαλίας στο Λύκειο. Την 4η Μαΐου του 2012 έγινε κοινή Συνεδρίαση της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου και των Σχολικών Συμβούλων, των εκπροσώπων της «Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων» και εκπροσώπων του Συνδέσμου Θεολόγων «Καιρός». Την 26η Ιουνίου του 2014 διοργανώθηκε από την Ιερά Σύνοδο Ημερίδα στην οποία παρευρέθησαν οι Συνοδικοί Αρχιερείς, ο Υπουργός Παιδείας, ο Γενικός Γραμματεύς Θρησκευμάτων, η Γενική Διευθύντρια της Διευθύνσεως Θρησκευμάτων, οι Πρόεδροι της Πανελ-ληνίου Ενώσεως Θεολόγων και του «Καιρού», οι εκπρόσωποι των Ανωτάτων Εκκλησιαστικών Ακαδημιών, οι Σχολικοί Σύμβουλοι Θεολόγοι από όλη την Ελλάδα και τα Μέλη της Συνοδικής Επιτροπής Εκκλησιαστικής Εκπαιδεύσεως και Επιμορφώσεως του Εφημεριακού Κλήρου. Στην Ημερίδα αυτή, κεντρική εισήγηση έκανε ο Σεβ. Μητροπολίτης Σύρου, Τήνου, Άνδρου, Κέας και Μήλου κ. Δωρόθεος και ακολούθησε συζήτηση.

Επί πλέον η Ιερά Σύνοδος έλαβε κατά καιρούς υπομνήματα των Θεολογικών Σχολών, της Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων, του Πανελληνίου Θεολογικού Συνδέσμου «Καιρός», του Παραρτήματος Θεολόγων Πατρών, της Ενώσεως Θεολόγων Λαρίσης, της επιτροπής Εμπειρογνωμόνων για την εκπόνηση Νέου Προγράμματος Σπουδών στα Θρησκευτικά του Δημοτικού και Γυμνασίου του κ. Γεωργίου Κρίππα, Καθηγητού Ελεύθερου Πανεπιστημίου κ.ά.

Πέραν τούτων είναι σημαντικό το υπόμνημα-παρέμβαση της Εκκλησίας της Ελλάδος ενώπιον της Ολομελείας της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα με θέμα «Νόμιμοι λόγοι εξαίρεσης από την παρακολούθηση-εξέταση του μαθήματος των Θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση».

Υπάρχουν και άλλες πρωτοβουλίες που ανελήφθησαν από την Ιερά Σύνοδο της

Εκκλησίας της Ελλάδος, αλλά το ενδιαφέρον είναι ότι παρά ταύτα δεν επιλύεται αυτό το θέμα, ενδεχομένως γιατί όλες οι πλευρές που ασχολούνται με το θέμα παραμένουν σταθερές στις απόψεις τους, ή διότι δεν ωρίμασε ακόμη το θέμα, αλλά έπρεπε να περάση πολύς καιρός για να ωριμάση. Έτσι, η παρούσα συνάντηση φιλοδοξεί να δώση κάποια αφορμή επιλύσεως του θέματος, τουλάχιστον από την πλευρά μου θα προσπαθήσω να καταθέσω συγκεκριμένη πρόταση.

2. Το περιεχόμενο του μαθήματος των Θρησκευτικών

Καίριας σημασίας ζήτημα είναι ποιό θα είναι το περιεχόμενο του μαθήματος των Θρησκευτικών, από το οποίο θα εξαρτηθή και ο τρόπος απαλλαγής των μαθητών από αυτό.
Εισαγωγικά πρέπει να επισημανθή ότι χαρακτηρίζεται «μάθημα Θρησκευτικών» και όχι «μάθημα Εκκλησιαστικών». Από την φύση του το μάθημα αυτό είναι γνωσιολογικό, εξ ού και χαρακτηρίζεται «μάθημα», και μάλιστα «θρησκευτικών», που σημαίνει ότι δεν αναφέρεται στην κατήχηση της Εκκλησίας. Το λέγω αυτό, γιατί εμείς οι θεολόγοι γνωρίζουμε ότι υφίσταται διαφορά μεταξύ θρησκείας και Εκκλησίας. Η Εκκλησία δεν μπορεί να ταυτισθή με τον όρο θρησκεία, γιατί έχει διαφορετικούς σκοπούς, ενδιαφέροντα και μεθοδολογία.
Επομένως, όπως διδάσκεται σήμερα το μάθημα των Θρησκευτικών, δεν είναι κατήχηση της Εκκλησίας, δεν ταυτίζεται με ένα κατηχητικό μάθημα, χωρίς όμως να αποδεσμεύεται από την ζωή της Εκκλησίας.

α) Οι αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Διοικητικού Εφετείου Χανίων

Το Σύνταγμα είναι ο Καταστατικός Χάρτης της Ελληνικής Πολιτείας και κανείς δεν μπορεί να το αρνηθή ή να το υπονομεύση. Είναι δε γνωστόν ότι το Σύνταγμα ερμηνεύεται από το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο της Πατρίδας μας, το Συμβούλιο της Επικρατείας.

Νά ενθυμίσω ότι για το θέμα των Θρησκευτικών είναι σημαντική η υπ’ αριθμ. 3356/1995 Απόφαση του ΣΤ’ Τμήματος του Σ.τ.Ε. Θα γίνη μια μικρή ανάλυση.

Η απόφαση αυτή συνδυάζει τρία βασικά άρθρα του Συντάγματος, ήτοι: το 13 άρθρο για τον σεβασμό της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, και για την ελευθερία κάθε θρησκείας να επιτελή την λατρεία της• το άρθρο 16 για τον σκοπό της παιδείας που παρέχεται από το Κράτος, η οποία πρέπει να αποβλέπη «στήν ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης, και την διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες»• και το 3 άρθρο που χαρακτηρίζει το Ορθόδοξο Δόγμα ως «επικρατούσα Θρησκεία», που σημαίνει ότι «η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρεσβεύει την Ορθόδοξη Εκκλησία». Έτσι, η συγκεκριμένη

απόφαση συνδυάζοντας τα τρία αυτά άρθρα του Συντάγματος καταλήγει στο ότι ο σκοπός της παιδείας που προσφέρεται στα Σχολεία είναι «μεταξύ των άλλων, και η «ανάπτυξη» της θρησκευτικής συνείδησης των ελληνοπαίδων σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας».

Αυτό συνάγεται και από την Διεθνή Σύμβαση της Ρώμης της 4ης Νοεμβρίου 1950, σύμφωνα με την οποία κάθε Κράτος στα καθήκοντά του στο πεδίον της μορφώσεως και της εκπαιδεύσεως «θά σέβεται το δικαίωμα των γονέων, όπως εξασφαλίζωσιν την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τάς ιδίας αυτών θρησκευτικάς και φιλοσοφικάς πεποιθήσεις». Εννοείται ότι εφ’ όσον η πλειοψηφία των Ελλήνων Πολιτών ανήκει στην Ορθόδοξη Εκκλησία, αυτό συνεπάγεται ότι το Κράτος πρέπει να προσφέρη θρησκευτική αγωγή, σύμφωνα με την Ορθόδοξη Εκκλησία και σε αυτό αποφασιστικό λόγο έχουν οι γονείς των ανηλίκων μαθητών. Αυτό δεν αναφέρεται μόνον στο μάθημα των Θρησκευτικών, αλλά και στο ότι «οι μαθητές είναι υποχρεωμένοι να μετέχουν στις σχολικές θρησκευτικές εκδηλώσεις, όπως είναι η καθημερινή προσευχή και ο εκκλησιασμός».

Έπειτα, στην απόφαση αυτή λέγεται ότι επειδή οι μαθητές βάσει του 13 άρθρου του Συντάγματος και των διατάξεων της Συμβάσεως της Ρώμης έχουν διάφορες θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις, μπορούν «νά μη μετέχουν στις πιο πάνω θρησκευτικές εκδηλώσεις και να μήν παρακολουθούν την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών», αρκεί να δηλώσουν οι μαθητές και οι γονείς στον Διευθυντή του Σχολείου ότι έχουν «λόγους θρησκευτικής συνείδησης» και αυτοί οι λόγοι προσδιορίζονται σαφώς «ήτοι διότι είναι ετερόδοξοι, ετερόθρησκοι ή άθεοι».

Και αν η άρνηση των μαθητών ή των γονέων τους, να συμμετέχουν στις εκδηλώσεις αυτές «δέν συνδέεται από επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης», τότε, κατά την απόφαση αυτή, «ο Διευθυντής έχει και πάλιν την υποχρέωση που απορρέει από τις πιο πάνω διατάξεις, να διερευνήσει μήπως τυχόν η άρνηση αυτή οφείλεται σε τέτοιου είδους λόγους, ούτως ώστε να συμπεριφερθή αναλόγως, σύμφωνα με όσα εκτίθενται πιο πάνω».

Επειδή, όμως, μια τέτοια ενέργεια του Διευθυντή μπορεί να εκληφθή ότι απαγορεύεται από το Σύνταγμα, στην απόφαση του Σ.τ.Ε. επισημαίνεται ότι η έρευνα αυτή «δέν απαγορεύεται από το άρθρο 13 του Συντάγματος, διότι δεν αποτελούν μέσον προς δίωξη του μαθητή, λόγω των διαφόρων, ενδεχομένως, θρησκευτικών του πεποιθήσεων, οι οποίες πρέπει πάντως να είναι σεβαστές, αλλά όλως αντιθέτως αποβλέπουν εις το να διευκολύνουν τον μαθητή να απολαύσει «ανεμπόδιστα» την ελευθερία της θρησκευτικής του συνειδήσεως».

Το περιεχόμενο της απόφασης αυτής παρατηρείται και σε επόμενη απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας, ήτοι την υπ’ αριθμ. 2176/1998 απόφαση, η οποία

αναφέρεται στο να εξασφαλίζεται η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών «επί ικανόν αριθμόν ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως».

Στο ΣΤ' Τμήμα του Σ.τ.Ε. που εξέδωσε και τις δύο αυτές αποφάσεις προήδρευσε ο Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας Αναστάσιος Μαρίνος, ο οποίος με σχετικές μελέτες του ανέλυσε το όλο περιεχόμενο των αποφάσεων αυτών, που νομίζω ότι οι μελέτες αυτές έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον.

Νεώτερη απόφαση του τριμελούς Διοικητικού Εφετείου Χανίων κινείται στην ίδια προοπτική. Πρόκειται για την υπ' αριθμ. 115/2012 απόφαση του Διοικητικού αυτού Δικαστηρίου, που είναι ισόκυρη με τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, διότι ο Νόμος 702/1977 υπήγαγε την εκδίκαση των αιτήσεων των ακυρωτικών πράξεων που αφορούν κάθε θέμα εκπαιδευτικής νομοθεσίας από το Συμβούλιο της Επικρατείας στα Τριμελή Διοικητικά Εφετεία. Επομένως, η απόφαση αυτή είναι οριστική και τελεσίδικη και δεν υπάγεται σε κανένα ένδικο μέσο, είναι δε υποχρεωτική για κάθε δημόσια υπηρεσία.

Η συγκεκριμμένη απόφαση στηρίζεται στο Σύνταγμα της Ελληνικής Πολιτείας, τις αποφάσεις υπ' αριθμ. 3356/1995 και 2176/1998 του Συμβουλίου της Επικρατείας, τις σχετικές αποφάσεις των Ευρωπαϊκών Δικαστηρίων, τον Νόμο περί του Καταστατικού Χάρτου της Εκκλησίας της Ελλάδος, άλλους Νόμους και κανονιστικές Πράξεις της Πολιτείας και αποφαίνεται ότι «τά βιβλία του μαθήματος των Θρησκευτικών, εκδίδονται με γνώμονα την ως άνω εκ του Συντάγματος επιβαλλόμενη επιταγή και υλοποιούν τον εκτελεστικό αυτόν νόμο 1566/1985, αναγνωρίζεται, όπως επιβάλλεται από το Σύνταγμα, η αξία και η αναγκαιότητα της θρησκευτικής αγωγής στο σχολείο, η οποία επιβάλλεται να μήν είναι άσχετη με την κοινωνική, την πολιτισμική και την θρησκευτική συνείδηση του τόπου στον οποίον οι μαθητές ζουν και αναπτύσσονται».

Ειδικότερα δε η απόφαση αυτή κάνει αναφορά στο βιβλίο της Α' τάξεως του Γενικού Λυκείου, το οποίο σημειωτέρον κατηγορείται ως κατηχητικό μάθημα, και αποφαίνεται: «Μέ αυτό δε το περιεχόμενο (όπως προκύπτει και από τα κατ' επίκληση προσκομισθέντα και αποτελούντα στοιχεία της δικογραφίας βιβλία του μαθήματος των θρησκευτικών που διδάχθηκαν κατά την σχολική περίοδο 2010-2011, με ενδεικτική παράθεση του περιεχομένου του βιβλίου Α' Γενικού Λυκείου με τίτλο «ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΛΑΤΡΕΙΑ» με τα Κεφάλαια που είναι τα εξής ...) (καί αναφέρονται τα σχετικά κεφάλαια), το μάθημα των θρησκευτικών, και σε συνδυασμό με τη συνταγματική επιταγή περί προστασίας της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 13 πρ. 1Σ), δεν αντιτίθεται στις απαιτήσεις του πλουραλισμού, της πολυφωνίας και της πολυπολιτισμικότητας (εδώ καταγράφονται αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου), αλλά ακριβώς τις θεμελιώνει, ο δε υποχρεωτικός χαρακτήρας του όχι μόνο δεν αναιρεί, αλλά επισφραγίζει τον σεβασμό

των οποιωνδήποτε διαφορετικών πεποιθήσεων, όπως και ιστορικά αναδεικνύεται η μακρά συνύπαρξη με αλλόφυλους και αλλόθρησκους».

Γενικά, σύμφωνα με την σημαντική αυτή απόφαση επιβάλλεται η υποχρεωτική διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών στα Σχολεία, το οποίο μάθημα, όπως έχει διατυπωθή στα ισχύοντα βιβλία, κινείται στις απαιτήσεις του πλουραλισμού, της πολυφωνίας και της πολυπολιτισμικότητας• οι ορθόδοξοι μαθητές δεν μπορούν να απαλλαγούν από το μάθημα των Θρησκευτικών όσους λόγους και αν επικαλεσθούν• και επιτρέπεται να απαλ-λάσσωνται από το μάθημα των Θρησκευτικών μόνον οι άθρησκοι, οι αλλό-θρησκοι ή ετερόδοξοι μαθητές, μόνον με τις αυστηρώς προδιαγραφόμενες προϋποθέσεις.

Μέ τις σημαντικές αυτές αποφάσεις των Ανωτάτων Διοικητικών Δικαστηρίων η Ελληνική Πολιτεία δεν μπορεί να προβή τόσο στην αλλαγή του περιεχομένου του μαθήματος των Θρησκευτικών στους ορθοδόξους μαθητές, όσο και στην απαλλαγή από την παρακολούθησή του με την επίκληση μόνο λόγων συνειδήσεως, χωρίς να δηλώνονται οι σαφέστατα λόγοι. Μάλιστα, όπως επισημαίνεται, οι εκπαιδευτικοί ή κρατικοί λειτουργοί υπέχουν αστικές και πειθαρχικές ευθύνες όταν παραβούν τις υποχρεώσεις τους χωρίς να αποκλείωνται και οι ποινικές ευθύνες.

Επί πλέον στην Απόφαση αυτή γράφεται ότι «οι απόψεις του Συνηγόρου του Πολίτη δεν δεσμεύουν τις Κρατικές Υπηρεσίες, όπως δέχεται η νομολογία των δικαστηρίων και συγκεκριμένα του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο με την 1041/2004 απόφασή του δέχεται επί λέξει: «... η σιωπηρή άρνηση της Διοικητικής Αρχής να συμμορφωθεί σε πόρισμα του Συνηγόρου του Πολίτου ... δεν αποτελεί παράλειψη οφειλόμενης ενέργειας»».

Επομένως, οι αποφάσεις αυτές των Ανωτάτων Δικαστηρίων της Χώρας μας επιλύουν το θέμα αυτό και δεν μπορεί να γίνη αλλαγή στο περιεχόμενο του μαθήματος των Θρησκευτικών.

β) Οι παραπλανητικοί χαρακτηρισμοί

Η συζήτηση που έγινε μέχρι τώρα έχει περιορισθή κυρίως στο κατά πόσον το μάθημα των Θρησκευτικών θα είναι κατηχητικό-ομολογιακό ή θρησκειολογικό ή η υπέρβασή τους. Η πρώτη περίπτωση (κατηχητικό-ομολογιακό) προϋποθέτει αμιγώς ορθόδοξα Σχολεία, ενώ η δεύτερη περίπτωση (θρησκειολογικό) προϋποθέτει πολυπολιτισμικά Σχολεία, σε μια πλουραλιστική κοινωνία. Επίσης, αυτή η συζήτηση γίνεται με την προοπτική να μπορούν να το παρακολουθούν όλοι οι μαθητές, χωρίς να χρειάζεται να ζητήσουν μερικοί απαλλαγή από το μάθημα.

Μελετώντας τα περισσότερα κείμενα που έχουν γραφή από τους υποστηρικτές των

δύο τάσεων-κατευθύνσεων, έχω διαπιστώσει ότι δόθησαν χαρακτηρισμοί που δεν ευσταθούν και ενδεχομένως αποπροσανατολίζουν την προσοχή των ανθρώπων και δεν βοηθούν στην επίλυση του θέματος.

Μερικοί ισχυρίζονται ότι το τρέχον – ισχύον Πρόγραμμα Σπουδών χαρακτηρίζεται ως κατηχητικό – ομολογιακό, που πρέπει ή δεν πρέπει να γίνεται σε μια σύγχρονη πλουραλιστική κοινωνία. Επίσης, το προτεινόμενο νέο Πρόγραμμα Σπουδών χαρακτηρίζεται ως θρησκειολογικό, που μεταβάλλει τον χαρακτήρα της Παιδείας, αντίθετα με ό,τι επιτάσσει το Σύνταγμα, οι αποφάσεις των Δικαστηρίων και ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος ή είναι το πλέον κατάλληλο για τις σύγχρονες συνθήκες ζωής. Αυτό το γράφω κάπως σχηματικά.

Όμως νομίζω ότι τα πράγματα δεν ερμηνεύονται διαζευκτικά, του τύπου: ομολογιακό-κατηχητικό μάθημα ή θρησκειολογικό; Δυστυχώς πάντοτε όταν υπάρχουν αντιπαραθέσεις, δημιουργούνται οι συνθήκες να αποδίδωνται σε αυτούς που έχουν διαφορετικές απόψεις διάφοροι χαρακτηρισμοί, οι οποίοι όμως είναι επιφανειακοί και δεν ανταποκρίνωνται στην πραγματικότητα. Πάντως, μου δημιουργήθηκε η εντύπωση, ίσως εσφαλμένα, ότι η αντίθεση μεταξύ των προγραμμάτων δεν προέρχεται τόσο από το περιεχόμενο των βιβλίων, όσο από τις θεολογικές τάσεις που εκφράζουν οι προτείνοντες, που άλλοι χαρακτηρίζονται ως συντηρητικοί και άλλοι ως φιλελεύθεροι.

Μελέτησα όσον είναι δυνατόν και τα δύο προγράμματα, ήτοι το τρέχον Πρόγραμμα Σπουδών και το προτεινόμενο νέο Πρόγραμμα Σπουδών. Πάντοτε υποστήριζα ότι στο θέμα αυτό δεν μπορούμε να ομιλούμε θεωρητικά, και αφηρημένα, γι’ αυτό παλαιότερα είχα προτείνει να γραφούν για ένα συγκεκριμένο θέμα κείμενα και με τα δύο προτεινόμενα Προγράμματα ώστε να έχουμε μπροστά μας παραδείγματα και να κρίνουμε ασφαλώς. Τώρα όμως που συγκεκριμενοποιήθηκαν τα θέματα, μπορούμε να έχουμε συγκριτική γνώμη.

Έτσι μελέτησα αφ’ ενός μεν τα βιβλία των Θρησκευτικών που διδάσκονται στους μαθητές του Γυμνασίου και του Λυκείου αφ’ ετέρου δε μελέτησα το προτεινόμενο νέο Πρόγραμμα Σπουδών και κατέληξα σε μερικά συμπεράσματα, τα οποία θα διατυπώσω με ειλικρίνεια.

γ) Το τρέχον Πρόγραμμα Σπουδών

Θεωρώ ότι το τρέχον Πρόγραμμα Σπουδών εσφαλμένως χαρακτηρίζεται ως κατηχητικό-ομολογιακό.

Ο όρος ομολογιακό μάθημα δεν εκφράζει την Ορθόδοξη Παράδοση, αλλά παραπέμπει στην δυτική θρησκευτική παράδοση, διότι όπως γνωρίζουμε, αυτός ο όρος

«επικράτησε μετά τις μακραίωνες διαμάχες Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών στην δυτική και βόρεια Ευρώπη, όπου οι ομολογίες πίστεως ήταν μια δημόσια παραδοχή της διδασκαλίας των νικητών». Αυτό σημαίνει ότι «τό μάθημα των Θρησκευτικών δεν έχει αφ' εαυτού του ομολογιακό-κατηχητικό χαρακτήρα που έχει στή Δυτική Ευρώπη». Πιό συγκεκριμένα θα μπορούσα να πω ότι τα βιβλία που δίνονται στους μαθητές δεν κάνουν απολογητική υπέρ της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε σχέση με άλλες Ομολογίες ή τον Ρωμαιοκαθολικισμό, ούτε υπερασπίζονται φονταμενταλιστικές θέσεις απέναντι στις επιστήμες, όπως κάνουν διάφορα ομολογιακά προτεστατικά Sunday Schools.

Είναι δε χαρακτηριστικό ότι οι συγγραφείς του βιβλίου της Α' Γυμνασίου (Όλγα Γριζοπούλου και Πηγή Καζλάρη) αρνούνται τον κατηχητικό χαρακτήρα του βιβλίου που συνέγραψαν, γι' αυτό γράφουν: «Το μάθημα έχει ενημερωτικό και μορφωτικό χαρακτήρα και οι δάσκαλοί του θεωρούν την κατήχηση ως έργο αποκλειστικά της Εκκλησίας».

Επομένως, το τρέχον Πρόγραμμα Σπουδών των Θρησκευτικών δεν είναι ομολογιακό-κατηχητικό μάθημα, ούτε πρέπει να χαρακτηρίζεται με τον όρο αυτό, αλλά είναι κατά βάση γνωσιολογικό, πολιτιστικό και έχει θρησκειο-λογικά στοιχεία. Άν εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται «από τους επιπόλαιους περιφρονητές του ή τους μικρόψυχους φίλους του (θελητά ή αθέλητα)» ως ομολογιακό – κατηχητικό, τότε αδικείται το μάθημα, παραπλανώνται όσοι δεν έχουν άμεση γνώση του αντικειμένου, γίνεται αφορμή να αυξάνωνται οι αιτήσεις για απαλλαγές, γιατί από την φύση του «μάθημα κατηχητικό σημαίνει μάθημα ΠΡΟΑΙΡΕΤΙΚΟ» και ωθείται προς το ολοκληρωτικά θρησκειολογικό.

Δεν υπάρχουν τεκμηριώσεις με συγκεκριμένες κειμενικές αναφορές στο τί εννοούν οι επικριτές των τρεχόντων βιβλίων λέγοντας ότι το μάθημα είναι κατηχητικό-ομολογιακό. Κτίσθηκε μια επιχειρηματολογία χωρίς τεκμήρια. Οι επικριτές, ενίοτε και σιωπηρά, μπορεί να υπονοούν την στάση ορισμένων θεολόγων μέσα στην τάξη, ότι δηλαδή κάνουν κατήχηση. Ωστόσο, κάτι τέτοιο αφορά την προσωπικότητα κ»αθε διδάσκοντος και δεν αποφεύγεται σε κανένα απολύτως μάθημα, όπου εισάγονται οι προσωπικές ιδεολογίες κάθε διδάσκοντος. Τα βιβλία δεν μπορεί να ευθύνωνται για τους όποιους εκτροχιασμούς, αν υπάρχουν, από πλευράς διδασκόντων.

Υπενθυμίζω ότι η θεματολογία των βιβλίων είναι η ακόλουθη:
Το βιβλίο της Α' Γυμνασίου ασχολείται με την Παλαιά Διαθήκη, της Β' Γυμνασίου με την Καινή Διαθήκη, της Γ' Γυμνασίου με την Εκκλησιαστική ιστορία, της Α' Λυκείου με την Ορθόδοξη πίστη και λατρεία, της Β' Λυκείου με τον Χριστιανισμό και τα Θρησκεύματα, και της Γ' Λυκείου με την Χριστιανική Ηθική.

Τρείς παρατηρήσεις θα κάνω για την θεματική διάρθρωση του τρέχοντος

Προγράμματος Σπουδών, δηλαδή του Προγράμματος που ισχύει σήμερα.

Η πρώτη παρατήρηση είναι ότι υφίσταται μια μεθοδολογία που αναπτύσσεται στην ιστορική εξέλιξή της, ήτοι ο μαθητής από την Παλαιά Διαθήκη οδηγείται στην Νέα Διαθήκη, την Εκκλησία, τα άλλα Θρησκεύματα και την σύγχρονη ζωή. Οι μαθητές έχουν την δυνατότητα να παρακολουθήσουν την εξέλιξη της Εκκλησίας μέσα στην ιστορία, τον πολιτισμό και την σύγχρονη ζωή. Έτσι, αποκτούν μεθοδικά σταθερές βάσεις για να γνωρίσουν και άλλα θρησκεύματα. Μάλιστα, στην Β» Λυκείου δίδεται η δυνατότητα στους μαθητές, αφού προηγουμένως γνώρισαν την ζωή της Εκκλησίας, στην οποία ανήκουν, και τις άλλες Χριστιανικές Ομολογίες, έπειτα να μάθουν και τα ιδιαίτερα στοιχεία των άλλων Θρησκειών, ώστε να μη υποστούν σύγχυση ιδεολογική, πολιτιστική.

Η δεύτερη παρατήρησή μου είναι ότι οι συγγραφείς των βιβλίων είναι ικανοί επιστήμονες με επιστημονική έρευνα και εμπειρία στην διδασκαλία. Δεν μπορεί κανείς να τους αποδώση μομφή ότι είναι οπισθοδρομικοί ή συντηρητικοί, μάλιστα μερικοί από αυτούς χαρακτηρίζονται ως φιλελεύθεροι θεολόγοι.

Η τρίτη παρατήρησή μου είναι ότι τα ίδια βιβλία είναι ανοικτά, σε μερικά σημεία πολύ προχωρημένα στον πλουραλισμό, και δεν μπορεί κανείς εύκολα να τους αποδώση τον χαρακτήρα του κατηχητικού ή ομολογιακού μαθήματος, αφού γίνεται λόγος για την οικουμενική κίνηση κλπ.

Θα κάνω μια μικρή αναφορά, η οποία θα δείξη ότι τα ισχύοντα βιβλία υπερβαίνουν τον κατηχητικό-ομολογιακό χαρακτήρα και θα μπορούσαν να τα παρακολουθήσουν και μαθητές που διαπνέονται από αθεϊστικές απόψεις για να πληροφορηθούν τα θρησκευτικά γνωστικά αντικείμενα, αλλά και μαθητές που ανήκουν σε άλλα Θρησκεύματα, για να πληροφορηθούν το πολιτιστικό επίπεδο της Χώρας που ζούν, στο οποίο πολιτιστικό επίπεδο κυρίαρχη θέση κατέχει η θρησκευτική-εκκλησιαστική πίστη.

Δύο βιβλία της Μέσης Εκπαίδευσης (Α’ Γυμνασίου και Β’ Λυκείου) είναι στην ουσία τους Θρησκειολογικά. Συγκεκριμένα:

Το βιβλίο της Α’ Γυμνασίου αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη, που είναι ιστορία του Ιουδαϊσμού, (προϊστορία του Χριστιανισμού) και έχει στοιχεία που χρησιμοποιεί ο Ισλαμισμός. Παράλληλα γίνεται αναφορά για την Αίγυ-πτο, την Βαβυλώνα και τον Ελληνισμό. Είναι καθαρά θρησκειολογικό βιβλίο.

Το βιβλίο της Β’ Γενικού Λυκείου είναι καθαρά θρησκειολογικό. Στην αρχή γίνεται λόγος για τον Χριστιανισμό, ως προς την προσφορά του, μεταφέροντας καταπληκτικά μηνύματα, ως προς το κακό, τον απολυτρωτικό χαρακτήρα, την

δικαιοσύνη, τον συνάνθρωπο ως αδελφό για την υπέρβαση των προκαταλήψεων του κόσμου, την πολιτική θεολογία, την θεολογία της απελευθέρωσης, την θεολογία της ελπίδας, την υπαρξιακή θεολογία, την φεμινιστική θεολογία, την μαύρη θεολογία αλλά έχει και κεφάλαια όπου αναπτύσσονται θέματα, όπως ο πλουραλιστικός κόσμος, η χριστιανική θεώρηση του Κράτους και της πολιτικής, ο φανατισμός και η ανεξιθρησκεία, το φαινόμενο της αθεΐας, η σχέση μεταξύ Πίστεως και Επιστήμης, η σχέση μεταξύ Χριστιανισμού και Πολιτισμού. Έπειτα, παρουσιάζονται τα κυριότερα θρησκεύματα, όπως η αρχαία Ελληνική θρησκεία, τα αφρικανικά θρησκεύματα, ο Ιουδαϊσμός, το Ισλάμ, ο Ινδουϊσμός, η Γιόγκα, ο Βουδισμός, η Κινεζική θρησκεία, η Ιαπωνική θρησκεία. Στο τέλος αντιμετωπίζεται το θέμα η θρησκεία μπροστά στο πρόβλημα του θανάτου.

Το βιβλίο της Γ’ Γενικού Λυκείου κάνει λόγο για τις προϋποθέσεις της ηθικής ζωής, ήτοι για την ηθική συνείδηση και τα θέματα της ελευθερίας για το χριστιανικό ήθος και την σύγχρονη κοινωνία, ήτοι τα κοινωνικά προβλήματα, την ειρήνη, την βούληση του ανθρώπου για διάκριση και δύναμη για την βιολογική διάσταση της ζωής του ανθρώπου, το σώμα, τα δύο φύλα, την οικογένεια για συνειδησιακά προβλήματα στην ζωή του ανθρώπου ως προς την ανθρώπινη ζωή, την βιοϊατρική, την άρνηση και υποτίμηση της ανθρώπινης ζωής, το πρόβλημα των ναρκωτικών για την χριστιανική ηθική και την σύγχρονη τεχνολογία, όπου γίνεται λόγος και για το οικολογικό πρόβλημα, την πληροφορική και τα Μέσα Ενημέρωσης των πολιτών και για τις υπαρξιακές καταστάσεις, ήτοι το άγχος, την μοναξιά, την περιθωριο-ποίηση, την αλλοτρίωση, την χαρά και την λύπη, τον θάνατο.

Έπειτα, τα άλλα τρία βιβλία αναφέρονται στην Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά κάνουν λόγο και για άλλες Χριστιανικές Ομολογίες και για άλλα θρησκευτικά φαινόμενα. Συγκεκριμένα:

Το βιβλίο της Β’ Γυμνασίου αναφέρεται στην Καινή Διαθήκη, τον Χριστό και το έργο Του. Στο βιβλίο αυτό, εκτός των άλλων, γίνεται λόγος για τον Ελληνορωμαϊκό κόσμο στην εποχή του Χριστού στην γή του Ισραήλ τον Ισραηλιτικό κόσμο στα χρόνια του Χριστού και για την εμφάνιση και το έργο του Χριστού. Μέσα από τις σελίδες του βιβλίου μεταφέρονται στους μαθητές πανανθρώπινα μηνύματα, όπως η αγάπη ως υπέρβαση του φυλετισμού και η άνευ ορίων φιλανθρωπία του Θεού, ο πλούτος και η φτώχεια, η εξύψωση της γυναίκας και των παιδιών, η απελευθέρωση από τις ασθένειες κ.ά.

Το βιβλίο της Γ’ Γυμνασίου αναφέρεται σε θέματα ιστορίας της Εκκλησίας από την Πεντηκοστή μέχρι το όραμα και τις προσπάθειες για την ενότητα των Χριστιανών. Το βιβλίο είναι ανοικτό, αφού στα κεφάλαιά του αναπτύσσονται θέματα για την συνάντηση του Χριστιανισμού και του Ελληνισμού, και τις αιρέσεις για τον Χριστιανισμό στον ευρύτερο Ευρωπαϊκό χώρο και στους σλαβικούς λαούς για την

Εκκλησία στα νεώτερα χρόνια, όπου αναπτύσσονται τα σχετικά με την Μεταρρύθμιση, την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία για τον Χριστιανικό κόσμο σήμερα, όπου γίνεται λόγος για τους Ρωμαιοκαθολικούς, τους Προτεστάντες και την Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο, και φυσικά τις προσπάθειες για την ενότητα των Χριστιανών. Η ανάπτυξη των θεμάτων αυτών δεν γίνεται με τρόπο κατηχητικό, ομολογιακό και συντηρητικό, αλλά μάλλον πολύ ελεύθερα, αφού υπάρχουν θέματα τα οποία είναι ενδεχόμενο να προκαλέσουν έναν συντηρητικό θεολόγο.

Το βιβλίο της Α' Γενικού Λυκείου αναφέρεται σε θέματα Ορθοδόξου πίστεως και λατρείας. Το βιβλίο αυτό στα δύο πρώτα κεφάλαια παρουσιάζει την λατρεία της Εκκλησίας και την ιστορία και το περιεχόμενο των Μυστηρίων. Όμως, στα επόμενα τρία κεφάλαια παρουσιάζει τους σύγχρονους λειτουργικούς προβληματισμούς, όπως για την γλώσσα και την μουσική της χριστιανικής λατρείας την θέση των λαϊκών στην σύγχρονη λατρεία, των γυναικών στην λατρεία και τον εκκλησιασμό ως ανάγκη ή συνήθεια κάνει λόγο για τα παραθρησκευτικά φαινόμενα και τις φιλοσοφικές οργανώσεις θρησκευτικού χαρακτήρα, όπως την μαγεία, τον σατανισμό, τον πνευματισμό, την Μασονία για τις νέες θρησκευτικές διδασκαλίες και λατρείες, προσφέροντας χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Επομένως, όταν διάβασα τα βιβλία του τρέχοντος Προγράμματος Σπουδών διαπίστωσα ότι δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως ομολογιακά-κατηχητικά βιβλία, αλλά είναι βιβλία που έχουν γνωστικό και ενημερωτικό περιεχόμενο για την ιστορία του παρελθόντος και του παρόντος στην χώρα μας, και κινούνται προς τον θρησκειολογικό προσανατολισμό. Ο μαθητής, κάθε χριστιανικής, θρησκευτικής και αθεϊστικής απόψεως, που διδάσκεται αυτά τα μαθήματα από έναν καλό θεολόγο όχι μόνον δεν φανατίζεται, αλλά ενημερώνεται, προβληματίζεται και κρίνει δημιουργικά το θρησκευτικό φαινόμενο. Απορώ γιατί τα αποκαλούν κατηχητικά-ομολογιακά! Το κάνουν από άγνοια ή για παραπληροφόρηση;

Ακόμη και όταν γίνεται αναφορά στον Χριστιανισμό, ο μαθητής έρχεται σε επαφή με όλες τις τάσεις του Χριστιανισμού και με όλες τις μορφές της σύγχρονης θεολογίας, όπως την πολιτική θεολογία, την θεολογία της απελευθέρωσης, την δράση των Λατινοαμερικανών θεολόγων.

Δεν μπόρεσα να καταλάβω γιατί κάποιος ζητά να απαλλαγή από ένα τέτοιο μάθημα για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως, παρά μόνον εάν έχη προβλήματα με τον θεολόγο καθηγητή, ή αν όντως είναι άθεος.

Φυσικά, επιδέχονται και τα βιβλία αυτά βελτιώσεις, πράγμα που θα τονίσω στην πρόταση που θα καταθέσω.

δ) Το προτεινόμενο Νέο Πρόγραμμα Σπουδών

Το προτεινόμενο Νέο Πρόγραμμα Σπουδών φιλοδοξεί, όπως υποστηρίζεται από τους υποστηρικτές του, να υπερβή την παρουσίαση του μαθήματος των Θρησκευτικών διαζευκτικά ως μαθήματος ομολογιακού-κατηχητικού ή θρησκειολογικού και προτείνει ένα νέο τρόπο διδασκαλίας, ώστε να παρακολουθήται από όλους τους μαθητές.

Η Επιτροπή Εμπειρογνωμόνων που εκπόνησε το νέο Πρόγραμμα Σπουδών για τα επιλεγόμενα «πιλοτικά σχολεία» σε κείμενό της με τίτλο «απόκριση στις επικρίσεις σχετικά με το νέο πρόγραμμα Σπουδών», αφού διαπιστώνει ότι «οι μοναδικές προτάσεις για να υπάρξη στην λειτουργία των Θρησκευτικών κινούνται διαζευκτικά μεταξύ του ομολογιακού-κατηχητικού και του θρησκειολογικού μαθήματος», ενημερώνει ότι το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών «δέν ακολουθεί αυτήν την υπεραπλουστευτική λογική», γι’ αυτό «κατηγορείται αυθαίρετα και αδικαιολόγητα ως «θρησκειολογικό»». «Προ-καλεί δέος η τόσο μεγάλη άγνοια». Επισημαίνεται δε ότι οι επικριτές τους χαρακτηρίζουν το νέο Πρόγραμμα Σπουδών «άλλοτε ως κοινωνιολογία της θρησκείας, άλλοτε ως κοινωνική ηθική, άλλοτε ως συγκριτιστική θρησκειο-λογία και άλλοτε ως πολιτιστικό μάθημα». Πάντως, οι ίδιοι οι συντάκτες του Νέου Προγράμματος Σπουδών αρνούνται αυτούς τους χαρακτηρισμούς.

Έτσι, όπως γράφουν, το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών «υπερβαίνει την προ πολλού παρωχημένη κλειστή ομολογιακή προσέγγιση χωρίς, όμως, να μετατρέπει το μάθημα σε θρησκειολογικό». Το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών «χαρακτηρίζεται από ένα στιβαρό μορφωτικό πλαίσιο που αφορά στην οικεία θρησκευτική παράδοση και το οποίο δημιουργεί τις προϋποθέσεις και το κατάλληλο εκπαιδευτικό περιβάλλον για ένα άνοιγμα στην ετερότητα σε θεμιτό βαθμό καί, κυρίως, με βάση τα παιδαγωγικά χαρακτηριστικά, τις ουσιαστικές μορφωτικές ανάγκες και τα συνεχώς ανανεούμενα ερωτήματα των σημερινών παιδιών και εφήβων σε έναν ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο».

Για να φανή ποιά είναι η άποψη των μελών της Επιτροπής Εμπειρογνωμόνων, θα παρατεθή ένα σημείο του κειμένου της που δείχνει πώς λειτουργεί το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών.

«Το ΠΣ δεν είναι διδακτέα ύλη, δεν είναι κατάλογος μαθημάτων, δεν είναι διδακτικό εγχειρίδιο, δεν είναι βιβλίο του μαθητή. Το ΠΣ μπορεί να οδηγήσει στον σχεδιασμό πολλαπλά διαφοροποιημένης διδασκαλίας, ανάλογα με την τάξη και τον μαθητικό πληθυσμό που απευθύνεται ο εκπαιδευτικός. Στόν Οδηγό του Εκπαιδευτικού έχουν καταχωριστεί ολοκληρωμένα διδακτικά σενάρια και άφθονες διδακτικές προτάσεις που τεκμηριώνουν αυτή την θέση, αλλά και δείχνουν καθαρά ότι η κατηγορία για την απεμπόληση της πίστης είναι παντελώς έωλη».
Παρατηρώ όμως ότι ενώ προσπαθεί να αποφύγη την διάζευξη μεταξύ ομολογιακού-κατηχητικού και θρησκειολογικού, εν τούτοις περισσότερο μου ομοιάζει από πλευράς

επιστημονικής μεθοδολογίας ότι έχει χαρακτήρα συγκριτικής θρησκειολογίας, που δημιουργεί μια ιδεολογική σύγχυση κυρίως στους μαθητές αυτών των ηλικιών. Μπορεί να κάνω λάθος, αλλά αυτή είναι η εντύπωση που απεκόμισα.

Διάβασα εκατοντάδες σελίδες που γράφηκαν από τους υποστηρικτές του Νέου Προγράμματος Σπουδών. Για να είμαι ακριβής θα έλεγα ότι η θεωρητική τους τοποθέτηση, αν και αντιβαίνει στις αποφάσεις των Ανωτάτων Δικαστηρίων, είναι πειστική και διακρίνεται από ρεαλισμό. Αλλά όταν προχώρησα να δώ πώς εφαρμόζονται όλα αυτά στην πράξη, τότε προβλημα-τίστηκα, τόσο από τον δραματοποιημένο τρόπο που παρουσιάζονται με διαθρησκειακή προοπτική όσο και με την ενδεικτική βιβλιογραφία που προτείνεται στους καθηγητές θεολόγους, η οποία, εν πολλοίς, αφορά μια συγκεκριμένη τάση θεολόγων.

Φυσικά δεν παραγνωρίζω τα ιδιαίτερα πλεονεκτήματα του Νέου Προγράμματος Σπουδών, ως προς την προσαρμοστικότητα, ανάλογα με τις ανάγκες κάθε τάξεως, αλλά συγχρόνως αυτό μπορεί να προσκρούση στην αδυναμία του καθηγητή να προστρέξη στις πηγές, καθώς επίσης να δώση στον καθηγητή δυνατότητα να ξεφύγη από την κατεύθυνση της παιδείας, χωρίς να έχη κάποιο έλεγχο, αφού του δίνει αυτήν την ελευθερία το ίδιο το πρόγραμμα.

Πρέπει να υπογραμμισθή ότι η βασική αρχή που εμπνέει το προτεινόμενο Νέο Πρόγραμμα είναι ο λεγόμενος «θρησκευτικός γραμματισμός». Σημειώνεται ότι «στήν νέα θεώρηση του Μ.τ.Θ. προβάλλεται με έμφαση το αίτημα του θρησκευτικού γραμματισμού ως μία καίρια διάσταση της θρησκευτικής αγωγής, η οποία συμβάλλει στην διαμόρφωση πολιτών με θρησκευτική αυτοσυνειδησία και δεκτικότητα στον διάλογο με το διαφορετικό».

Τί σημαίνει όμως ο όρος «Θρησκευτικός γραμματισμός»; Ο όρος «γραμματισμός», όπως σημειώνεται στην Φιλοσοφία του Νέου Προγράμ-ματος Σπουδών των Θρησκευτικών, είναι απόδοση στα ελληνικά του αγγλικού όρου «literacy», που μεταφράζεται «ως εγγραμματισμός ή/καί εγγραμμα-τοσύνη». Μέ την χρήση αυτή του όρου σκιαγραφείται «η δεξιότητα του μαθητή να επικοινωνεί με ποικίλα περιβάλλοντα, όχι αποκλειστικά με λεκτικά μηνύματα, αλλά και με μη γλωσικά κείμενα».

«Συνεπώς, ο θρησκευτικός γραμματισμός είναι κάτι περισσότερο από το να γνωρίζει κάποιος για την θρησκεία του άλλου, αν και αυτό θεωρείται σημαντικό βήμα. Το σπουδαίο είναι να μάθει να σέβεται τη θρησκεία των άλλων και να αντιλαμβάνεται τη συνεισφορά τους στην κοινωνική ζωή».

Έτσι, το προτεινόμενο Νέο Πρόγραμμα Σπουδών για το Λύκειο «ακολουθεί τη φιλοσοφία και τις αρχές του γραμματισμού έτσι όπως αποτυπώθηκαν στο Π.Σ.

(Πρόγραμμα Σπουδών) Θρησκευτικών που δημοσιεύτηκε το 2011 και εφαρμόσθηκε «πιλοτικά» σε εξήντα οκτώ (68) Γυμνάσια στην Επικράτεια» για μια τριετία (2011-2014).

Θα κάνω μια μικρή παρουσίαση των βιβλίων του Γυμνασίου, τα οποία διδάχθηκαν στους μαθητές.

Στην Α’ Γυμνασίου υπάρχουν έξη θεματικές ενότητες. Στις πρώτες τέσσερεις γίνεται αναφορά στην δυναμική της Εκκλησίας στον κόσμο και πώς ζουν οι Χριστιανοί, και στις επόμενες δύο ενότητες γίνεται λόγος για τις μονοθεϊστικές θρησκείες, ήτοι τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ και για τις θρησκευτικές αναζητήσεις της μακρινής Ανατολής. Έτσι, στο βιβλίο αυτό χωρίζεται το εκκλησιαστικό από τις άλλες θρησκείες, αλλά το σημαντικό είναι ότι ο μαθητής της Α’ τάξεως Γυμνασίου έρχεται σε επαφή με τα Θρησκεύματα και τα πρόσωπά τους, τα κείμενα και τις αξίες, χωρίς να γνωρίση επαρκώς τον Χριστιανισμό, χωρίς να έχη βάσεις της δικής του παραδόσεως.

Στην Β’ Γυμνασίου διαφοροποιείται η μεθοδολογία των μαθημάτων. Ένα παράδειγμα. Η πρώτη θεματική ενότητα απαντά στο ερώτημα: «Μπορούν οι άνθρωποι να εικονίζουν τον Θεό»; Στις τρεις υποενότητες παρουσιάζεται η δύναμη της εικόνας, η απεικόνιση του Θεού στον Χριστιανισμό και η απεικόνιση του Θεού σε άλλες θρησκευτικές παραδόσεις, ήτοι τον Ιουδαϊσμό, το Ισλάμ, τις Ανατολικές Θρησκείες και στον Ινδουϊσμό. Αυτό συνεχίζεται και στις επόμενες θεματικές ενότητες. Η τελευταία θεματική ενότητα, αναφέρεται «στήν Ορθοδοξία και τον Νέον Ελληνισμό».

Στην Γ’ Γυμνασίου συνεχίζεται η ίδια μεθοδολογία. Για παράδειγμα: Στην πρώτη ενότητα με θέμα «ο Χριστιανισμός στον σύγχρονο κόσμο», σε τέσσερεις υποενότητες, γίνεται αναφορά στις Χριστιανικές Εκκλησίες (Ορθόδοξη, Ρωμαιοκαθολική, Προτεσταντικές Ομολογίες, Αγγλικανική Εκκλησία) στην λατρεία και την τέχνη στην Ανατολή και την Δύση στην Ιεραποστολή και Διακονία και στο αίτημα της ενότητας (Αρχιερατική προσευχή του Χριστού, άρση αναθεμάτων, κοινή Διακήρυξη Ρωμαιοκα-θολικών-Ορθοδόξων, το Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών, Θεολογικοί διάλογοι).

Στην δεύτερη ενότητα με θέμα «τό ζήτημα της Θρησκείας στην σύγχρονη Ευρώπη», υπάρχουν έξη υποενότητες, ήτοι: Η θρησκεία στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες της Ευρώπης η Ευρώπη σήμερα: Τάσεις και στάσεις απέναντι στην Θρησκεία (η θρησκευτική πίστη ως ιδιωτική υπόθεση, αθεϊσμός και αντιχριστιανισμός, σχετικοποίηση, εσωτερισμός, φαινόμενα αρχαιολατρείας, αντισημητισμός και ισλαμοφοβία, θρησκευτικός φοντα-μεταλισμός) ο σεβασμός του άλλου στον Χριστιανισμό ο σεβασμός του άλλου στις θρησκείες του κόσμου (Ισλάμ, Ινδουϊσμός,

Βουδισμός ανοχή απέναντι στις ποικίλες θρησκευτικές εκφράσεις) προσπάθειες των θρησκειών για διάλογο και συνύπαρξη οι θρησκείες στην εκπαίδευση των Ευρωπαίων μαθητών.

Στις πέντε επόμενες ενότητες γίνεται λόγος για τις «σύγχρονες θρησκευτικές μορφές στην Ορθοδοξία και τον κόσμο»• «πού είναι ο Θεός;»• «η οδύνη του σύγχρονου κόσμου και το αίτημα της σωτηρίας από το κακό»• «η ελπίδα και αγωνία για την μεταμόρφωση της ζωής και του κόσμου»• «από την αρχή μέχρι το τέλος του κόσμου»• «διευρύνοντας τις εμπειρίες μας – χτίζοντας τον κόσμο μας».

Η θεματολογία αυτή, νομίζω, παρά τα ενδιαφέροντα θέματα, είναι πολύ φορτική για την ηλικία των μαθητών, αλλά και δύσκολη για τον διδάσκοντα Καθηγητή, και τελικά το περιεχόμενό τους και η μεθοδολογία τους έχουν χαρακτήρα συγκριτικής θρησκειολογίας.

Για παράδειγμα, στην ενότητα για τις «σύγχρονες θρησκευτικές μορφές στην Ορθοδοξία και τον κόσμο», γίνεται λόγος: Από την Ορθοδοξία, για τον άγιο Πορφύριο, τον π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ, τον Νίκο Νησιώτη, τον νεομάρτυρα Αλέξανδρο Σμάρελ, τον Ολιβιέ Κλεμάν. Από τις σύγχρονες χριστιανικές παρουσίες γίνεται λόγος για την Μητέρα Τερέζα, τον Μπονχέφερ, τον Μάρτιν Λούθερ Κίγνκ και τον Τούτου. Από τις άλλες θρησκευτικές εκφράσεις γίνεται λόγος για τον Γκάντι.

Το προτεινόμενο Νέο Πρόγραμμα Σπουδών για το Λύκειο δεν διδάχθηκε, δηλαδή δεν εφαρμόσθηκε στα Λύκεια. Όμως, σχεδιάσθηκε βάσει της βασικής θεωρίας μαθήσεως που καλείται «εποικοδομισμός» σύμφωνα με την οποία «μάθηση δεν είναι η απόκτηση γνώσεων με τη μεσολάβηση των γνωστικών δομών και διαδικασιών του ατόμου, αλλά μια διαδικασία δόμησης και αναδόμησης». Αυτό σημαίνει ότι ο μαθητής δεν προσλαμβάνει την γνώση έτοιμη από τον διδάσκοντα, αλλά καλείται να την «οικοδομήση» μόνος του.

Δύο είναι οι προτεινόμενες μέθοδοι για την πρόσκτηση της γνώσης. Η πρώτη είναι η Βιωματική μέθοδος η οποία ακολουθεί τα στάδια-βήματα που σχεδιάζονται ως εξής: βιώνοντας, νοηματοδοτώντας, αναλύοντας, εφαρμό-ζοντας. Η δεύτερη είναι η Διερευνητική μέθοδος με τα εξής στάδια: περιγράφοντας, εφαρμόζοντας, διερευνώντας, αναπλαισιώνοντας, αξιολογώντας.
Τελικά, οι μαθητές καλούνται να ενθυμηθούν, να παίξουν να δραμματο-ποιήσουν την πληροφόρηση ανάλογα με μια από τις δύο προτεινόμενες μεθόδους που αναφέρθηκαν προηγουμένως, χρησιμοποιώντας διάφορους τρόπους, όπως «καταιγισμός ιδεών», «Σκέψου, Συζήτησε, Μοιράσου», «καθοδηγούμενος διάλογος», «ανακριτική καρέκλα» κλπ.

Δεν θα αναφέρω παραδείγματα για το πώς εφαρμόζονται στην πράξη όλα αυτά, αλλά

εκείνο που θέλω να υπογραμμίσω είναι ότι ως προς το ευαίσθητο θέμα της θρησκείας και πολύ περισσότερο της Ορθοδόξου θεολογίας, δεν πρέπει να υπάρχη αποκλειστική προσήλωση στο «πώς» θα διδαχθή το μάθημα, αλλά και στο «τί» θα διδαχθή. Η σύγχρονη παιδαγωγική προσφέρει το «πώς» θα παρουσιασθή ένα μάθημα, αλλά αυτό που έχει καίρια σημασία είναι και το «τί», δηλαδή το ίδιο το θέμα. Αυτό είναι μεγάλο θέμα και εδώ απλώς το έθιξα.

Δεν είμαι διδάσκων καθηγητής για να γνωρίζω από προσωπική πείρα τα θέματα αυτά, το πώς εφαρμόζονται στο Σχολείο, γι' αυτό και ερώτησα σχετικώς έναν επιστήμονα θεολόγο, ο οποίος διδάσκει στην Μέση Εκπαίδευση, το Σχολείο του χαρακτηρίσθηκε ως πιλοτικό και προέβη σε διδακτικές εφαρμογές με βάση το νέο Πρόγραμμα Σπουδών του Γυμνασίου, ύστερα από σχετική επιμόρφωση καί, επομένως, έχει σαφή γνώση του αντικειμένου αυτού. Σάς μεταφέρω τις γραπτές εντυπώσεις του.

«Η θεματική αντιμετώπιση του φαινομένου της θρησκείας, η οποία προτείνεται, με την ταυτόχρονη σύγκριση ιδεολογιών, ομολογιών, θρησκειών δημιουργεί σοβαρά προβλήματα τόσο κατανόησης στα παιδιά όσο και επιστημονικής μεθοδολογίας.

Συγκεκριμένα, η θεματική-κοινωνιολογική ανάλυση που προτείνεται καταργεί την ιστορική διάρθρωση της ύλης με άμεσο αποτέλεσμα την αποσπασματικότητα της θεματικής πραγμάτευσης.

Έπειτα, οι ώρες που προτείνονται για να καλύψουν κάθε θέμα είναι λιγοστές σε άμεση αναφορά με την προηγούμενη άγνοια των ιστορικών θεμελίων του υπό εξέταση θρησκευτικού ζητήματος και με δεδομένο ότι ζητούμενο είναι η κριτική αποτίμηση πολλαπλών θρησκειών, ιδεολογιών και ομολογιακών διαφορών. Ενδεικτικά στην Α' Γυμνασίου παιδιά σε πολύ μικρή ηλικία καλούνται σε 3 δίωρα να κατανοήσουν και να συγκρίνουν (!) Βουδισμό, Ταοϊσμό, Ινδουισμό και Κομφουκιανισμό. Μάλιστα να αναγνωρίζουν σύμβολα, μνημεία, ιερά κείμενα, ιερά πρόσωπα, να εντοπίζουν τις επιδράσεις των θρησκειών στην τέχνη και τον πολιτισμό. Και αυτά σε 5-6 ώρες παιδιά 13 ετών, ενώ στο Πανεπιστήμιο κάθε ένα από αυτά διδάσκεται σε διαφορετικό μάθημα ενίοτε και εξάμηνο.

Αυτονόητη συνέπεια εκτός από την αποσπασματικότητα είναι και η ισχυρή συσκότιση κάθε κατανόησης από τους μαθητές, αφού τους ζητούνται πολλαπλά πράγματα χωρίς να έχουν τα ιστορικά θεμέλια να τα κατανοήσουν. Μπορεί η Επιτροπή Εμπειρογνωμόνων να επιμένη στο ότι το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών είναι πρόγραμμα διαδικασίας, το οποίο προσαρμόζεται στο επίπεδο κάθε τάξης, ωστόσο οι τιθέμενοι εκπαιδευτικοί σκοποί και στόχοι αφορούν κριτικές αποτιμήσεις φαινομένων, θρησκειών, ιδεολογιών και ακριβή γνώση επιμέρους θεμάτων. Άρα ο διδάσκων δεν μπορεί να μήν υπηρετήση τους παραπάνω στόχους, οι οποίοι για τους

παραπάνω λόγους παραμένουν αναπόφευκτα ανολοκλήρωτοι.

Η μόνη εξ αυτών αναπόφευκτη συνέπεια είναι μια προσέγγιση φαινομενολογική και αβαθής, η οποία περισσότερο παραπέμπει σε τουριστική ξενάγηση παρά σε μια βαθιά κατανόηση και γνώση. Διότι όταν π.χ. στην Α’ Γυμνασίου σε 5-6 διδακτικές ώρες ζητούμενο είναι πέντε (5) αιώνες Χριστιανισμού με θέματα όπως αρχαία Εκκλησία και εκκλησιολογικές δομές, διωγμοί, μοναχισμός, χριστιανική ανθρωπολογία και Πατέρες της Εκκλησίας, χωρίς καμμιά απολύτως βάση στα θέματα Καινής και Παλαιάς Διαθήκης, τότε το μόνο που μπορεί να προλάβη κανείς να πραγματευτή είναι κάποιες ελάχιστες επιφανειακές διαπιστώσεις. Το ίδιο φυσικά συμβαίνει και σε περιπτώσεις όπως η Β’ και Γ’ Γυμνασίου, όπου ζητείται π.χ. από μαθητές μια κριτική αποτίμηση ενός φαινομένου στις θρησκείες, ενώ δεν έχει προηγηθεί καμιά συστηματική και ιστορική πραγμάτευσή τους. Ήδη οι μαθητές στην Β’ Λυκείου με το τρέχον Πρόγραμμα Σπουδών εκφράζουν την έντονη δυσφορία τους από την δυσκαταληψία της θρησκειολογίας. Ας φανταστή κανείς τί θα γίνη, αν χωρίς προϋποθέσεις και αποσπασματικά εισαχθούν κομμάτια θρησκειολογικά στις υπόλοιπες τάξεις.

Το πρόβλημα δεν είναι η εισαγωγή της πολυθρησκευτικότητας και της πολυπολιτισμικότητας στο πρόγραμμα εν είδει ενός θρησκευτικού εγγραμ-ματισμού. Το πρόβλημα είναι ότι συσσωρεύονται όλα μαζί ανοργάνωτα και άτακτα, χωρίς καμιά άλλη λογική εκτός από την υποτιθέμενη θεματική αντιμετώπιση θρησκευτικών φαινομένων που αρμόζει στην ηλικία και τα ενδιαφέροντα των παιδιών. Μιά ιστορική θρησκειολογία θα ήταν ωφελιμότερη, εν προκειμένω θα ήταν ασύγκριτα προτιμότερη, διότι δεν θα σύγκρινε τα πάντα με τα πάντα, αλλά αντ’ αυτού θα προσέγγιζε μεθοδικά κάθε θρησκεία.

Εφ’ όσον είναι αίτημα των καιρών η εισαγωγή της πολυθρησκευτικότητας και της πολυπολιτισμικότητας, κανείς δεν αρνείται την υλοποίηση του αιτήματος. Ωστόσο, με παιδαγωγικά εύληπτο τρόπο και λογική και ιστορική συγκρότηση των γεγονότων.

Η έμφαση στον νέο τύπο προγράμματος ως προγράμματος διαδικασίας κατά το οποίο ο κάθε διδάσκων υλοποιεί μόνος του την διδασκαλία χωρίς παρουσία εγχειριδίου, καταργεί μια μεθοδική και επιστημονική έκθεση της ύλης από ειδικούς επιστήμονες και αφήνει στον αυτοσχεδιασμό και το φιλότιμο του διδάσκοντος την κατάρτιση των θρησκευτικών γνώσεων. Μέ αποτέλεσμα οι διδάσκοντες ως μη ειδικοί σε επιμέρους ζητήματα να ανατρέχουν στο διαδίκτυο, όπου μπορεί να συναντήση κανείς κάθε είδους ανακρίβεια και παραπληροφόρηση περί των θεμάτων. Συνεπώς, το εγχειρίδιο είναι απαραίτητο ως υποκείμενο στον επιστημονικό έλεγχο, και από εκεί και πέρα ο διδάσκων είναι ελεύθερος να το εμπλουτίση ή να το προσαρμόση αναλόγως του επιπέδου της τάξης του.

Αντίθετα, δεν αναιρείται κανένα παιδαγωγικό πλεονέκτημα του Νέου Προγράμματος Σπουδών με μια ιστορική και κειμενική διάρθρωση της ύλης, όπως αυτή υπάρχει στο ισχύον Πρόγραμμα. Μέ έναν μεθοδικό τρόπο μπορούν να εξετασθούν βήμα προς βήμα όλα τα θρησκευτικά φαινόμενα, χρησιμοποι-ώντας κάθε τεχνική που προσφέρει το Νέο Πρόγραμμα Σπουδών. Εξάλλου βασική θέση του Προγράμματος είναι ότι τα πάντα μπορούν να διδαχθούν σε όλους με προσαρμογή στο επίπεδο των μαθητών και σπειροειδώς επαναλαμ-βανόμενα. Συνεπώς, η κριτική του παρόντος Προγράμματος ότι υποφέρει από ακαδημαϊσμό κατά την διάρθρωση της ύλης δεν ευσταθεί».

Νομίζω ότι οι παρατηρήσεις αυτές είναι καίριες και σημαντικές.

3. Πρόταση για την επίλυση του θέματος

Μετά τα όσα εκτέθηκαν πιο πάνω, θέλω να προχωρήσω στην πρότασή μου για την επίλυση του θέματος.

Εισαγωγικά θέλω να τονίσω ότι ο Σταύρος Γιαγκάζογλου σ’ε άρθρο του με τίτλο «Το μάθημα των Θρησκευτικών και το ζήτημα της απαλλαγής» μεταξύ άλλων γράφει:

«Το υφιστάμενο μάθημα των θρησκευτικών, όπως και οι γενικότεροι προσανατολισμοί και οι επιλογές της δημόσιας εκπαίδευσης, πέρασε από διάφορες φάσεις, με αποτέλεσμα να μήν είναι πλέον μονοφωνικό ή κατηχητικό ή αυστηρά ομολογιακό. Σήμερα τείνει σταθερά να είναι ένα μάθημα ανοικτό, πλουραλιστικό και ανεκτικό προς τις άλλες χριστιανικές ομολογίες αλλά και τις άλλες θρησκείες με γνωσιακό και παιδαγωγικό χαρακτήρα.

Ως εκ τούτου, το υφιστάμενο μάθημα των Θρησκευτικών συνιστά γνωριμία με τα μορφωτικά αγαθά, τις αξίες και τον πολιτισμό που διαμόρφωσε ο Χριστιανισμός και η ορθόδοξη παράδοση, ενώ παράλληλα διδάσκεται το θρησκευτικό φαινόμενο γενικά και οι μεγάλες θρησκευτικές παραδόσεις των λαών. Ακόμη, στο πλαίσιο του μαθήματος, τα κοινωνικά και υπαρξιακά προβλήματα του ανθρώπου προσεγγίζονται με πνεύμα διαλόγου, ελευθερίας και καταλλαγής, χωρίς ομολογιακή εμμονή, κατηχητισμό, φανατισμό ή μισαλλοδοξία. Μέ άλλα λόγια, το σύγχρονο μάθημα των Θρησκευτικών βοηθά στην κατανόηση της παράδοσης και εκφράζει τον θρησκευτικό πολιτισμό μας με σεβασμό προς κάθε ετερότητα».

Φυσικά, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, πρέπει να υπάρξουν «προοπτικές περαιτέρω αλλαγής του θεσμικού πλαισίου του μαθήματος των θρησκευτικών».

Επίσης, η Πανελλήνιος Ένωσις Θεολόγων σε πρόσφατη αναφορά της προς τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος και τους Σεβασμιωτάτους Μητροπολίτας (7-10-2015) μεταξύ άλλων γράφει:

«Η ΠΕΘ δεν είναι αντίθετη με τη διδασκαλία των θρησκειών στο ελληνικό σχολείο σε ηλικιακό και πνευματικό στάδιο, που μπορεί αυτές να γίνουν κατανοητές από τους μαθητές, χωρίς τον κίνδυνο της σύγχυσης. Ωστόσο, υποστηρίζει ότι θα πρέπει να υπάρχει ξεκάθαρη διάκριση ανάμεσα στην βιωματική διδασκαλία της χριστιανικής πίστης από την μία και στην πληροφόρηση των μαθητών, γενικά, για το θρησκευτικό φαινόμενο και την ιστορία των θρησκειών από την άλλη. Απαραίτητη και απαραβίαστη προϋπόθεση, επίσης, για την διδασκαλία των θρησκειών θεωρούμε ότι είναι η μεθοδική εξέταση και έρευνα κάθε θρησκείας ξεχωριστά και όχι όλων μαζί στην κάθε ώρα διδασκαλίας, με την μορφή του θρησκευτικού συγκρη-τισμού...».

Επομένως, απ' όλες τις κατευθύνσεις τονίζεται ότι σε κάποια σημεία πρέπει να γίνουν αλλαγές και βελτιώσεις του μαθήματος των Θρησκευτικών, όπως διδάσκεται σήμερα. Μέσα σε αυτήν την προοπτική κινείται η πρότασή μου.

Νομίζω ότι η επίλυση του θέματος πρέπει να έχη ως βάση το τρέχον Πρόγραμμα Σπουδών, το οποίο θα το βελτιώση περισσότερο ενισχύοντας τα θρησκειολογικά στοιχεία που έχει και μπορεί ν'α γίνη κατά κάποιον τρόπο σύνδεση των δύο διϊσταμένων προτάσεων με την προϋπόθεση ότι δεν θα αντιβαίνη στις αποφάσεις των Ανωτάτων Δικαστηρίων.

Η βάση της προτάσεως είναι ότι σε κάθε βιβλίο κάθε τάξεως του ισχύοντος Προγράμματος Σπουδών, από τις περίπου 30 ενότητες οι έξι από αυτές ήτοι ποσοστό 20% να αφιερώνωνται στα άλλα Θρησκεύματα και τις άλλες Ομολογίες σε σχέση με την θεματολογία τους. Αυτό, όμως, θα γίνεται προς το τέλος του βιβλίου, αφού προηγουμένως οι μαθητές, των οποίων η πλειοψηφία ανήκει στην Ορθόδοξη Εκκλησία, θα αποκτούν βάσεις και μετά θα έχουν την δυνατότητα να επεκτείνωνται σε άλλους θρησκευτικούς χώρους. Ακόμη, αυτό θα βοηθήση και τους μαθητές άλλων Θρησκευμάτων να αποκτούν γνώση του πολιτισμού της χώρας στην οποία διαβιούν, αφού μάλιστα αυτή η χώρα δεν τους περιφρονεί, διότι διδάσκονται και τα δικά τους θρησκεύματα στο μάθημα των Θρησκευτικών.

Μελετώντας όλα αυτά και συζητώντας με καθηγητή θεολόγο που «παλεύει» μέσα στην τάξη να κάνη καλά το έργο του με υπευθυνότητα, για το πώς μπορεί να γίνη μια τέτοια επεξεργασία και διάρθρωση στο τρέχον Πρόγραμμα Σπουδών, διαμορφώσαμε την εξής πρόταση, με β'άση τα βιβλία που διδάσκονται σήμερα:

Α' Γυμνασίου: Παλαιά Διαθήκη (Γριζοπούλου-Καζλάρη)

Στο βιβλίο κεντρικός άξονας είναι οι κειμενικές παραθέσεις της Παλαιάς Διαθήκης. Θα βελτιωνόταν αν παρέθετε εκτενέστερα τα κείμενα, αντί να τα αφηγούνται οι συγγραφείς του βιβλίου. Θα μπορούσε στις τελευταίες ενότητες και οπωσδήποτε αυτόνομα και ξεχωριστά να τεθούν δυό παράλληλες θρησκειολογικές θεωρήσεις α)

του Ιουδαϊσμού και β) του Ισλάμ σε αναφορά με την Παλαιά Διαθήκη, ούτως ώστε να μήν δημιουργήται σύγχυση στο μυαλό των παιδιών από τις υποτιθέμενες θρησκειολογικές συγκρίσεις. Ο σκοπός της παράθεσης του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ αφορά την πρόσληψη της Παλαιάς Διαθήκης και την διαμόρφωση της θεολογίας των εν λόγω θρησκειών μέσα από αυτήν την πρόσληψη.

Το βιβλίο αυτή την στιγμή έχει 30 ενότητες. Οι έξι (τό 20 %) από αυτές μπορούν να αφιερωθούν στα άλλα δυό θρησκεύματα. Ούτως ή άλλως η Παλαιά Διαθήκη δεν είναι αποκλειστικό κτήμα του Χριστιανισμού για να κατηγορηθούν οι Θεολόγοι ότι διδάσκουν μονομερώς τα του Χριστιανισμού.

Β’ Γυμνασίου: Καινή Διαθήκη (Τσανανάς-Μπάρλος)

Ίσως είναι το καλύτερο βιβλίο και των έξι τάξεων, κατά τις απόψεις των διδασκόντων. Το κύριο πλεονέκτημά του είναι η παράθεση αυτουσίου του κειμένου της Καινής Διαθήκης. Στο σύνολο 35 ενοτήτων θα μπορούσαν να παρατεθούν ίσως τα νευραλγικά σημεία ορθοδοξίας, ρωμαιοκαθολικισμού και προτεσταντισμού. Αυτό καλύτερα να γίνη πάλι στο τέλος του βιβλίου για να μήν επικρατήση η σύγχυση. Πρώτα άς μπούν οι μαθητές στις πηγές και κατόπιν στην ερμηνεία τους.

Γ’ Γυμνασίου: Εκκλησιαστική Ιστορία (Καραχάλιας-Μπράτη-Φίλιας-Πασσάκος)

Μάλλον είναι το δυσκολότερο βιβλίο όλων των τάξεων εξαιτίας του έντονου δοκιμιακού του ύφους. Τα παιδιά έχουν άγνωστες λέξεις σε κάθε πρόταση. Η δε δοκιμιακή σύνταξη το καθιστά στα παιδιά κάπως ακατάληπτο.

Προτείνεται, χωρίς να αλλάξη η θεματική του, να παρατεθούν πολύ περισσότερες πηγές στην νεοελληνική, οι οποίες σε κάθε περίπτωση είναι ασύγκριτα πιο βιωματικές και εύληπτες. Παραδείγματα: Εκτενή παραθέματα από τις Πράξεις Αποστόλων για την πρώτη Εκκλησία και την ιεραποστολή, συναξάρια μαρτύρων, διατάγματα αυτοκρατόρων, θεολογικά κείμενα Πατέρων, όροι των Συνόδων, κείμενα των φράγκων και δυτικών (Ανσέλμου, Λούθηρου, Αυγουστίνου, Ακινάτη).

Μέ βάση αυτά μπορεί να γίνη μια εκτενής αποτίμηση στο τέλος του βιβλίου για τα πολιτιστικά θεμέλια της χριστιανικής Ευρώπης, όπως και για τις αφορμές που έδωσαν αυτά τα κείμενα στην πολεμική του Διαφωτισμού απέναντι στην Εκκλησία σε Ευρώπη και Ελλάδα. Εδώ μπορεί να αναπτυχθή η πολιτιστική τροπή της Ευρώπης τους τελευταίους 2-3 αιώνες με την ανάπτυξη της επιστήμης και συχνά αντιθετικά με την θρησκεία.

Α’ Λυκείου: Ορθόδοξη Πίστη και Λατρεία (Γκότσης – Μεταλληνός – Φίλιας)

Το βιβλίο είναι αρκετά εξειδικευμένο για τους καιρούς μας. Το βιβλίο θεωρεί δεδομένο ότι απευθύνεται σε Χριστιανούς κατηχούμενους και αυτό πλέον μοιάζει για μειονέκτημα. Χρησιμοποιεί πολύ εκφράσεις τύπου «Ο Χριστός μας», «Η θρησκεία μας», ενώ πλέον οι εκκλησιαζόμενοι μαθητές είναι μειοψηφίες, με τον αριθμό των αλλοδαπών να φθάνη στο 40% κάποιες φορές.
Ίσως θα πρέπει με βάση την δογματική διδασκαλία να καταρτισθή η δομή των Μυστηρίων, και με βάση την δογματική των άλλων Ομολογιών να παρατεθούν οι όποιες λατρείες αυτών. Τέλος μπορεί να γίνη μια θρησκειολογική παράθεση δογμάτων και λατρείας στις τελευταίες ενότητες.

Β’ Λυκείου: Χριστιανισμός και Θρησκεύματα (Μόσχος-Δρίτσας-Παπαλεξαν-δρόπουλος)

Το βιβλίο αυτό θεωρείται πολύ δύσκολο από τους μαθητές, ωστόσο παραμένει πολύτιμο και βαθύ στην πραγμάτευση των θεμάτων. Θα μπορούσε να ενισχυθή κειμενικά.

Πρέπει να σημειωθή ότι θα μπορούσε η ύλη της Β’ Λυκείου να διδαχθή στην Α’ Λυκείου και της Α’ Λυκείου να περάση στην Β’ Τάξη. Αυτό έχει το μειονέκτημα του μικρότερου της ηλικίας ΚΑΤΑ ΕΝΑ ΕΤΟΣ, αλλά το τεράστιο πλεονέκτημα ότι όλα τα παιδιά στην Α’ Λυκείου δίνουν βάρος σε όλα τα μαθήματα και δεν έχει ξεκινήσει η προετοιμασία των πανελληνίων, όπως γίνεται κατά την Β’ Λυκείου, όπου κάθε μη πανελλαδικώς εξεταζόμενο περνάει στο περιθώριο. Έτσι εύκολα θα γίνη και η μετάβαση από το δόγμα στις μορφές Λατρείας.

Γ’ Λυκείου: Χριστιανική Ηθική (Μπέγζος – Παπαθανασίου)

Το βιβλίο υποφέρει από τον εκτενή δοκιμιακό λόγο. Τα θρησκευτικά στην Γ’ Λυκείου είναι μόνο μια ώρα και δεδομένου ότι οι μαθητές στο σπίτι δεν διαβάζουν ποτέ λόγω πανελληνίων, όλη η εργασία αναγκαστικά γίνεται στο Σχολείο. Κρίνεται σκόπιμο να πολλαπλασιαστούν οι πηγές της Ηθικής και οι μαθητές με τον καθηγητή να τις χειριστούν κατά το δοκούν, αντί να παρατίθεται ένα εκτενές δοκίμιο έτοιμων απαντήσεων.

Ύστερα από όλα αυτά νομίζω ότι μελετώντας οι μαθητές της Α’ Γυμνασίου την Παλαιά Διαθήκη, θα έχουν την δυνατότητα να δουν πώς ερμηνεύεται από τον Χριστιανισμό, τον Ιουδαϊσμό και τον Ισλαμισμό• οι μαθητές της Β’ Γυμνασίου θα δουν πώς η Καινή Διαθήκη ερμηνεύεται από την Ορθοδοξία και τις άλλες Ομολογίες• οι μαθητές της Γ’ Γυμνασίου θα διαπιστώσουν πώς η εκκλησιαστική ιστορία αναπτύχθηκε εν μέσω ποικίλων ιδεολογιών και θρησκευτικών ρευμάτων• οι μαθητές της Α’ Λυκείου θα καταλάβουν πώς λατρεύεται ο Θεός σε όλες τις θρησκείες, κατ’ εξοχήν όμως στην Ορθόδοξη Εκκλησία• και οι μαθητές της Β’ και Γ’ Λυκείου θα

έχουν την ευκαιρία να εξετάσουν πώς οι άνθρωποι όλων των Θρησκειών και Ομολογιών μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της σύγχρονης ζωής.

Για την πρόταση αυτή κανένα από τα πλεονεκτήματα που προσφέρει το κάθε ένα από τα δύο Προγράμματα δεν αναιρείται, διότι: Πρώτον, δημιουργείται μια ιστορική και χρονολογικά εκτενής αναλυτική συγκρότηση των θρησκευτικών φαινομένων. Δεύτερον, αξιοποιείται κάθε δυνατή παιδαγωγική μέθοδος της σύγχρονης επιστήμης. Καί, τρίτον, ο διδάσκων έχοντας μια μεθοδική – αναλυτική, ιστορικοφιλολογική βάση μπορεί να προσαρμόση το μάθημα στο επίπεδο της τάξης του και να χρησιμοποιήση ό,τι μέσα διδασκαλίας θεωρεί καταλληλότερα.

Ένα τέτοιο μάθημα θα μπορούσαν να παρακολουθούν όλοι οι μαθητές, εκτός από τους άθρησκους και άθεους, οι οποίοι θα ήθελαν να απαλλαγούν, και αυτό τους το επιτρέπει η ισχύουσα νομοθεσία.

Ο Νομικός Σύμβουλος της Ιεράς Συνόδου κ. Θεόδωρος Παπαγεωργίου σε ένα ενδιαφέρον άρθρο του με τίτλο «Νόμιμοι λόγοι εξαίρεσης από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών», το οποίο πρόκειται προσεχώς να δημοσιευθή, κάνει ανάλυση του ισχύοντος Συντάγματος και της νομοθεσίας ως προς το μάθημα των Θρησκευτικών ως κριτηρίου απαλλαγής, παρουσιάζει δε τα σύγχρονα πορίσματα από την νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ως προς τον νόμιμο λόγο εξαίρεσης και υποστηρίζει ότι τελικά μπορούν να απαλλαγούν από το μάθημα των Θρησκευτικών για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, οι οποίοι ορίζονται, όπως έχει αποφανθή σχετικώς το Διοικητικό Εφετείο Χανίων, που είδαμε πιο πάνω.
Άλλη πρόταση-λύση, προς το παρόν, δεν μπορεί να υπάρξη για την επίλυση του θέματος αυτού.

Άν μερικοί επιμείνουν στο να εισαχθή ένα διαθρησκειακό συγκριτικής θρησκειολογίας μάθημα Θρησκευτικών, τότε θα συμβούν τρία γεγονότα.

Πρώτον, θα κινούνται έξω από το Σύνταγμα της Ελληνικής Πολιτείας, τις ερμηνευτικές αποφάσεις των Ελληνικών Δικαστηρίων, αλλά και της Ευρωπαϊκής πρακτικής.

Δεύτερον, οι άθεοι και οι άθρησκοι και πάλι θα ζητήσουν απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών, για τους δικούς τους λόγους και επειδή θα διδάσκεται από έναν ορθόδοξο θεολόγο.

Τρίτον, οι ετερόδοξοι και ετερόθρησκοι θα ζητήσουν απαλλαγή από ένα τέτοιο μάθημα, το οποίο θα έχη συγκρητιστικό περιεχόμενο και μάλιστα θα διδάσκεται και από έναν Ορθόδοξο θεολόγο, καί

Τέταρτον, θα ζητήσουν επί πλέον και οι Ορθόδοξοι γονείς των μαθητών να απαλλάσσωνται τα παιδιά τους από ένα τέτοιο διαθρησκειακό μάθημα, για λόγους «θρησκευτικής συνειδήσεως», ώστε να μη αμβλυνθή το ορθόδοξο κριτήριο στα παιδιά τους.

Επομένως, ούτως ή άλλως, μια τέτοια ενέργεια θα συντελέση ώστε το μάθημα των Θρησκευτικών να καταργηθή από τα Σχολεία εν τοίς πράγμασιν. Αυτό είναι φοβερό, εκτός κι αν κάποιοι το επιθυμούν.

4. Απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών

Νομίζω ότι εάν τα προγράμματα καταρτισθούν σύμφωνα με την πρόταση που εξέθεσα και οι διδάσκοντες θεολόγοι είναι κατάλληλοι φορείς της αγωγής, τότε δεν θα υπάρχη η τάση να ζητούν οι γονείς και οι μαθητές την απαλλαγή τους από το μάθημα των Θρησκευτικών.

Εν πάση περιπτώσει, η απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών μπορεί να ισχύση, όταν συντρέχουν δύο όροι.

Ο πρώτος όρος, όταν δηλώνεται από τους μαθητές ή τους γονείς τους ότι οι μαθητές θέλουν να απαλλαγούν για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως, επειδή είναι «ετερόδοξοι, ετερόθρησκοι και άθεοι ή άθρησκοι», όπως επιτάσσει η νομολογία των Ανωτάτων Δικαστηρίων.

Ο δεύτερος όρος είναι όσοι ζήτησαν να απαλλαγούν, θα πρέπει να διδαχθούν άλλο μάθημα, το οποίο θα αναφέρεται στον πολιτισμό της χώρας. Στο πολιτιστικό αυτό μάθημα θα έχουν την δυνατότητα οι μαθητές να μάθουν το πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται. Αυτό είναι απαραίτητο, γιατί όταν κανείς δεν δέχεται τον κοινωνικό χώρο στον οποίον ζή, με την όλη πολιτιστική του δομή, τότε θα απωθηθή στο λεγόμενο περιθώριο της κοινωνίας.

Όταν κάνουμε λόγο για περιθώριο της κοινωνίας εννοούμε τα διάφορα γκέτο, οι κοινότητες που βρίσκονται σε κατάσταση κοινωνικής μειονεξίας, ο «εξω-κοινωνικός χώρος», όσοι βρίσκονται σε «κοινωνικό αποκλεισμό», και γενικά περιθωριακός άνθρωπος είναι εκείνος που είτε με την θέλησή του είτε χωρίς αυτήν, απομακρύνεται από την κοινωνία ή ο τρόπος παραγωγής τον πετάει έξω από την κοινωνία έστω για λίγο χρονικά διάστημα (Αριστείδης Βαρριάς, Περιθωριακότητα και Εκκλησία).

Βέβαια, μερικοί ισχυρίζονται ότι για να απαλλαγούν από το μάθημα των Θρησκευτικών, δεν θέλουν να εκφράσουν την θρησκευτική ή αθεϊστική τους συνείδηση για να προστατευθούν, γι’ αυτό ζητούν την απαλλαγή τους, χωρίς να προσδιορίζουν τα ιδεολογικά πιστεύματά τους.

Όμως, το επιχείρημα αυτό δεν ευσταθή για δύο σοβαρούς λόγους.

Ο πρώτος λόγος, σύμφωνα με τον Ευάγγελο Βενιζέλο, είναι ότι σε κάθε ευνομούμενη Πολιτεία υπάρχουν πολλές περιπτώσεις, στις οποίες επιτρέπεται και επιβάλλεται «η γνωστοποίηση των θρησκευτικών πεποιθήσεων του ατόμου προς το κράτος». Αυτές οι γνωστοποιήσεις είναι «πολύ συχνά αναγκαίες για την ατομική ή ομαδική άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας, είτε ως ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, είτε ως ελευθερίας του θρησκευτικού συνεταιρισμού, είτε ως ελευθερίας της λατρείας».

Μερικά παραδείγματα με τα οποία ο πολίτης γνωστοποιεί τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις είναι η δήλωση μη εκπλήρωσης «τών στρατιωτικών υποχρεώσεων για λόγους συνειδησιακής αντίρρησης» που τεκμηριώνεται• η δήλωση και τέλεση θρησκευτικού γάμου, «εφόσον αυτή καταχωρίζεται από την αρμόδια κρατική αρχή και έχει έννομες συνέπειες»• η δήλωση σε ορισμένα ευρωπαϊκά κράτη σε ποιά εκκλησία ανήκει ένας πολίτης που έχει σχέση με την φορολογία• η δήλωση για το όνομα ενός ανθρώπου και η αλλαγή του ονόματος «λόγω αλλαγής θρησκευτικών πεποιθήσεων», αλλά και η αμφίεση όταν το κράτος τηρεί φωτογραφικό αρχείο• η αίτηση των μελών «μιάς θρησκευτικής συσσωμάτωσης» για την ίδρυση ναού ή ευκτηρίου οίκου• η ζήτηση αδείας για ίδρυση ραδιοφωνικού ή τηλεοπτικού σταθμού• η ίδρυση θρησκευτικού σωματείου και η εγγραφή στα βιβλία του Πρωτοδικείου της έδρας του ή η σύσταση ιδρύματος θρησκευτικού χαρακτήρα με την έκδοση Προεδρικού Διατάγματος.

Γενικά, «η δήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων προς κρατική αρχή είναι σε αρκετές περιπτώσεις στοιχείο αναγκαίο για την θετική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας, ιδίως όταν οι φορείς άσκησής της συνιστούν μειονότητα σε σχέση με την επικρατούσα θρησκεία, αλλά και όχι μόνον».

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι ο φόβος να υποστούν οι μαθητές διάφορες συνέπειες, εάν αποκαλύψουν το θρήσκευμά τους, δηλώνει την ύπαρξη ενός Κράτους που δεν λειτουργεί με δημοκρατικό τρόπο. Μιά καλώς ευνομούμενη Δημοκρατία προστατεύει τους πολίτες της, ακόμη και αυτούς που αποτελούν μειοψηφία, με τους θεσμούς, τους νόμους, οπότε δεν πρέπει να υφίσταται κίνδυνος καταδιώξεως ή καταπατήσεως των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Άλλωστε, εμείς στην Ελλάδα έχουμε δώσει δείγματα, ακόμη και σε δύσκολες περιστάσεις, ότι είμαστε ευαίσθητοι σε κάθε ξένον, πρόσφυγα, μετανάσταση, αλλόθρησκο και αλλόδοξο και προστατεύουμε τα δικαιώματά τους το να πιστεύουν και να λατρεύουν σύμφωνα με τις ατομικές τους πεποιθήσεις. Εάν παρατηρήθηκαν διάφορες εκτροπές, αυτό είναι εξαίρεση του κανόνος.

Μακαριώτατε,
αγαπητοί αδελφοί

Μέ την εισήγησή μου αυτή δεν φιλοδόξησα να εξαντλήσω το θέμα του περιεχομένου και της διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών, αλλά να θίξω μερικές πλευρές του. Κυρίως εκείνο που ήθελα να τονίσω είναι ότι θα πρέπει να υπερβούμε τις αντιπαλότητες, να βρούμε μια λύση, η οποία να συγκεράση τις δύο αντίθετες πλευρές.

Η πρότασή μου, λοιπόν, είναι να επικεντρωθή το ενδιαφέρον στο τρέχον Πρόγραμμα Σπουδών με την δική του θεματική μεθοδολογία, στο οποίο όμως να γίνουν μερικές βελτιώσεις, εντάσσοντάς το στα σύγχρονα παιδευτικά δεδομένα, οπότε να εισαχθούν σε κάθε βιβλίο –όχι σε κάθε μάθημα– μερικά κεφάλαια θρησκειολογικά, ανάλογα με την θεματολογία του βιβλίου, αφού όμως δοθή προτεραιότητα στην ορθόδοξη παράδοση, την οποία ακολουθεί η πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών, αλλά και να χρησιμοποιηθούν ως εφαρ-μογές και τα καλά στοιχεία του Νέου Προγράμματος Σπουδών.

Αυτή η πρόταση είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα, τις αποφάσεις των Ανωτάτων Διοικητικών Δικαστηρίων της Χώρας μας και της ευρωπαϊκής πολιτικής. Ωστόσο, μόνον οι ετερόδοξοι, ετερόθρησκοι και οι άθρησκοι έχουν το συνταγματικό δικαίωμα να ζητήσουν απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών, για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως, με την υποχρέωση όμως να διδαχθούν άλλο μάθημα.–

(Πηγή: orthodoxia.info)